

Н. А. СӘРСЕМБАЕВА

СИНТАКСИСТИК ҚҰРЫЛЫМДАР ЖӘНЕ БЕЛГІСІЗДІК КАТЕГОРИЯСЫ

Белгілілік/белгісіздік категориясы адамдар арасындағы қарым-қатынас, вербалды коммуникация, атап айтқанда, ұғым, коммуникацияның мәнімен байланысты болуы себепті вербалды коммуникациядағы төтенше маңызды да өмбебап ұғымдық, семантикалық мән, ұғымдық категория ретінде танылса да лингвистикадағы азырақ зерттелген тілдік категориялардың қатарына жатқызылып жүр. Басқаша айттар болсақ, белгілілік/белгісіздік категориясының мәні мен көрініс сипаты және табиғаты төнірегіндегі мәселелердің шешімін табу үшін коммуникацияның мақсаты, мәні, маңызын қамтамасыз етудің және түсінудің табиғатын анықтап алуымыз қажет, яғни вербалды коммуникациядағы түсінбешілік неден туындауды немесе нениң есебінен түсіністікке қол жетеді деген мәселелер. Біліктілік бұл тұста тіл, сөйлеу тілі, коммуникация деп аталағын үш ұғымның ішіндегі мәселе өр түрлі шенбердегі коммуникативтік ағым мен оның бөлшектері, фрагменттерін қабылдаудың айқындаушысы тілдік коммуникацияның негізі болып табылады.

Белгілілік/белгісіздік категориясы ең алдымен коммуникативті-семантикалық категория, ойданын, мағынаның, ниеттің, референцияның және т.б. белгісіздігі немесе нақтылығы, анықтығы сөйлеу тілінде, коммуникацияда ашылады, ал тіл, тілдік жүйе деңгейінде тілдік жүйенің, тілдің негізгі бірліктері сияқты сөздердің өзіндік тілдік семантикасы негізінде біргұтас анықтық берілген. Тіл, коммуникация деңгейінде белгілілік/белгісіздік категориясы үшін бір жағынан олардың берілісіндегі арнағы құралдардың жүйесі, колданыс сипатын анықтау, функциялануы, өрбір жеке типтің функциясы, ал олардың шенберіндегі белгілілік/белгісіздіктің берілуінің өрбір жеке құралдары белгілі бір маңызға ие, басқа жағынан мағынаның және ұғым референцияның белгілілік/белгісіздігін анықтау үшін сөз тәртібі, екпін, сөйлемнің коммуникативті мүшеленуі, айтылыстар, контекст, жағдаяттар, мәтін типі, жанры және т.б. сияқты мәселелер маңызды.

Белгілілік және белгісіздік категориялары тілдік категорияларының барлық типтері шенберінде, сондай-ақ барлық лингвистикалық ғылымдарда, яғни, морфологияда, синтаксисте, лексикологияда, стилистикада, тіл тарихында, лингвистикалық семан-

тикада, сөйлем теориясында, мәтінде, прагмалингвистикада, лингвомәдениеттануда, мәдениет аралық коммуникацияда өзінің толық мәнін аша алады.

Белгісіздік категориясы белгілілік категориясының қайнар көзі болып табылады. Адамды белгісіздікке қарағанда белгілілік көп қоршайды. Қоршаган орта туралы белгілі, адекватты және баянды білім адамға барлық жағдайда, яғни, кәдімгі, тәжірибелі, қоғамдық, ғылыми өмірде өте қажет.

Белгілілік/белгісіздік категориясы тілде, тілдік жүйеде бар ма? Егер бар болса, ол қандай түрде кездеседі. Ал, егер олар сөз жасамның басты болігінде берілген болса, онда олар сөйлеу тілінде де, коммуникацияда да көрініс алуы керек кой. Басқаша айтқанда, тілде, тілдік жүйеде белгілілік/белгісіздік категориясын көрсететін арнайы құралдар бар ма? Белгілілік және белгісіздік шынайы өмірдің нақты фактілері ретінде ойлауда және танымда, яғни тілде де кездеседі. Тіл жүйесінде, сөз барысында, қарым-қатынас кезіндегі адамның тіл қызметінде оның бірліктерінің барлық түрлерінде белгілілік/белгісіздік көрініс табады: сөзде, сөз тіркесінде, сөйлемде, мәтінде, пікірталаста, яғни тілдің барлық формаларында, тілдік бірліктердің негізгі түрлерінде белгілілік және белгісіздік категориялары көрініс табады. «Смысл общения состоит непросто в том, чтобы передавать и получать информацию, а в том, чтобы ее прежде всего понимать. Это главное назначение, собственная цель любого вида общения, с помощью любой сигнально-информационной системы, в рамках любых видов живых существ. Без понимания, взаимопонимания членов коммуникации, будь то насекомые, рыбы, птицы, животные или человек – жизнь и жизнеспособность этих живых существ рухнет и о прогрессе в человеческой цивилизации не может быть и речи» [1].

Белгісіздік категориясы өзінің нақтылығы мен тілдік құралдарының ауқымдығы мен белгілілік категориясына қарағанда ерекшеленеді, өйткені оның мазмұндылығы мен ең бастысы белгілілікпен салыстырғанда мазмұндық түрленуі, модальдылығы құрделілеу, көп аспекттілі, объективтік, барабарлық, дәлдік, нақтылық, білім, танысу, танымалдық, біліктілік және т.б. сияқты белгілер жөне семантикалық категориялармен өзара байланыста, ара қатынаста. Белгісіздік құралдары олардың салғастырма-

лы әдіспен анықтауға болатын семантикалық, референциалды жөне т.б. әдістермен өзді-өзі белгілі бір қарым-қатынаста. Тілдік жүйе деңгейінде оппозициялық қарама-қайшылықтарды менгеру, яғни сөз деңгейінде – олардың синтагмалық ерекшеліктерін, парадигматикалық қатынастардың терминдерімен карастыру, коммуникация, парагматика, тілдік функциялар мен тілдік референция деңгейінде олардың объективті дүниемен ара-қатыстық сипаттың менгеру. Кез келген тілдік құралдар мен құрылымдардың басқа да типтері сияқты белгісіздіктің берілу құралдары – белгісіздік артиклі, белгісіздік есімдіктері, синтаксистік бірліктер мен құрылымдар жөне т.б. кез келген мәтін құрылымына оның құрылымдық компоненттері ретінде енеді.

Кез келген тілде синтаксистік бірліктер мен құрылымдар өте көп. Сол себептен белгісіздік категориясы барлық синтаксистік құрылымдарда кездеседі жөне де басқадай форма белгісіздігі болып синтаксистік құрылымдардың субъектісі, агенсі, басқадай актаннтары табылады. Әсіреле, осы мағынада көптеген жақсыз, белгісіз-жақты сөйлемдер, құрылымдар түрлері белгісіздік категориясымен тығыз байланысты болып келеді.

Неміс тілінде субъектінің бір түрі болып *man* белгісіз есімдігі табылады. Формальды бастауышы ретінде *man* есімдігін қолдану неміс тіліндегі белгісіз-жақты сөйлемдер үшін тән. Осындай сөйлемдер тек белгісіздік категориясына ғана қатысы бар. Сондыктан осындай субъектісі бар сөйлемдер белгісіз-жақты сөйлемдер түрінің әртүрлі варианнтары болып есептеледі:

а) кез келген адамға қатысы бар жөне шартты жүйелі мәні бар, толығымен қорытындыланған белгісіздікті қөрсететін *man* сияқты белгісіз-жақты типтерінде, мысалы: *Wenn man ohne Regenschirm auf die Strasse geht, so kann man ziemlich nass werden; Man konne daruber reden und nachdenken*. Бұл туралы сөйлеуге де ойлануға да болады. *Ich erkenne, dass man bei sich selber anfangen muss, wenn man will, dass das Volk, dem man angehort, sich verandert*. Өз халқын өзгерсін десен, мәселені алдымен өзінен бастау керек екеніне көзім жете бастады. *Man* есімдігі жалпылама («кез келген адам», «әр қайсысы», «бәрі») мақсатымен ғана жиі қолданылады. Ол жалпылама мағынасы бар сөйлемдерге тән.

ә) *man* есімдігі қолданылғанмен, оның мағынасында белгісіздік басым болып табылатын сөйлемдерде, мысалы: *Man hat ihm telefoniert*. Оған қонырау шалды. *Man hat uns so reichlich mit diesen Tabletten ausgestattet, als sollten wir uns in Notzeiten von ihnen*

ernahren. Жан қысылғанда азық қылатындағы-ак, таблеткаларды бізге соншама көп беріпті. Осы жағдайда *man* есімдігі белгісіз сияқты жақ құрылымы болып табылады.

б) контекст пен ситуациядан айқын көруге болатын сөйлемдерде, мысалы: *Man ist heute mit den Kindern ziemlich streng umgegangen*.

Сонымен, *man*-мен кездесетін сөйлемдер белгісіздік категориясының жүзеге асуына мүмкіндік береді, бірақ, *man* – сөйлем немесе *man* – құрылымдардың мүмкіндіктері ғана оның белгілі жағдайлары мен жақтарын көрсетеді. Неміс тілінде белгісіздік категориясының әртүрлі тілдік пен сөздік құрылымдар жүйесінде жүйелік мағынасы бар.

Неміс тіліндегі *man* сөзінің лексикалық мәні сөйлемде үлкен көпмағыналылыққа ие екенін көреміз. Кейбір жағдайларда, *man* зат есім немесе жіктеу есімдігін орнына қолданылып, белгілі бір жақты көрсетеді. Ен алдымен неміс тіліндегі *es* жақсыз есімдігімен кездесетін жақсыз сөйлемдер белгісіздік категориясын бейнелейді. Бұл есімдік S+P сөйлемнің екі құрамдылығының құрылымдық элементі болып табылады, бірақ ол белгісіздік категориясымен бірге фактілер мен процестерде бола алмайтын немесе тіpten аталмайтын нақты субъектіні ұсынады. Мысалы, адам үшін жаңбыр жауу процесінің агенсі толығымен түсініксіз жөне осы процесті кім жөне қалай іске асырады? Міне, осы агенстің орнына сөйлем мен құрылымның ерекше түрлерін қалыптастыра отырып, *es* жақсыз есімдігі тұрады. Агенс белгісіздігі баска процестің белгісіздік категориясымен байланысты екенін болжайды, мысалы: *Es regnet, es schneit, es blitzt, es donnert* жөне т.б. *Es* қосылған жақсыз сөйлемдер оның құбылысын пассивті формада оны анықтайды, мысалы: *Es klopft irgendwo, es knisterte von Fragen* жөне т.б. *Es* есімдігімен көрсететін субъект жанама түрде өте қыын ұғынылады жөне агенс бейнелі түрде ғана жорамалданады, мысалы: *es weint in mir, es jubelte in mir* жөне т.б. Әртүрлі жөне олардың бәрінің белгісіздік категориясына тікелей қатыстары бар, мысалы: *Es ist Tag, es tagt, es ist dunkel, es ist schon* жөне т.б. Өз нақтылығында осындай құрылымдар субъектілерін атамай тұрып (өйткені, ол шынында да жок) басты түрде агенс мүмкіндігін ешқандай пайымсыз жобалай отырып фактіні, сапаны, бар болуды белгілейді.

Белгісіз-жақты, жақсыз сөйлемдер арқылы белгісіздік категориясы бейнеленеді. Сонымен қатар, адам, қанша дегенмен іс-әрекетте дұрыс бейімделуі, тиімді болуы үшін түсіндірменің жөне т.б. мазмұ-

нының нақты және белгілі ақпаратын білгісі келеді.
Ich möchte auch etwas von diesem Zeug da. Ist das eine Suppe von dir dieses Ding da? және т.б. Осыған байланысты кез келген түрдегі белгісіздік сөз қалдыры сияқты бағаланады [2].

Лингвистикада «жақсыз сөйлем» термині мазмұнының қарама-қайшылығына көніл аударыла бастады. Неміс тілінде жақсыз сөйлемдер өрқашан екі құрамды, бірақ оларға формальды элемент ретінде етістік емес, *es* бастауышы қолданылады, мысалы: *Es regent. Es taut. Es scheint.* С.Д. Кацнельсон жақсыз сөйлемдерді семантикалық және формальдық түрғысынан жүйелі түрде анықтайды. Олардың біріншісі, 1 және 2 жақтардың микроөрісінде жатқан мағынасымен етістіктегі формасының жоқ болуын, ал екіншісі толық парадигмада етістікті жақсыз түрде қолдануды ұсынады [3]. Семантикалық жағынан жақсыз сөйлемдер толық оқиғалар мен жағдайларды көрсетеді және бір құрамды, сонымен бірге екі құрамды да бола алады. Сонымен бірге, олардың екі құрамдылығы формальды болады. Орыс тілінде семантикалық жақсыз сөйлемнің екі құрамдылыққа өрістені ған «вербализатор» сияқты болатын етістікті енгізуден туындайды. Неміс тілінде формальды-жақсыз бір құрамды сөйлемдер өте аз тараған, мысалы: *Mir ist angst und bange. Mich durstet.* Екі

құрамды құрылымның үлкен бөлігі *es* субъектісінің формальды белгісін беретін (атау септірі), ал атау жанама септікте – оның заттық мәнін беретін *Es hungert mich* сияқты неміс тілі сөйлемдерінде субъектіні аналитика түрғысынан айта алды [4].

Сонымен, жоғарыда айтылған оймызды тиянақтап тұжырымдасак, төмендегідей пайымдау жасауға болады. Әр тілде өзінің типологиялық ерекшеліктеріне байланысты белгісіздік категориясы функционалды-семантикалық өрістің көмегімен мазмұны мен функциялық қызметі әртүрлі құралдармен және жолдармен беріледі. Соның ішінде белгісіз-жақты, жақсыз сөйлемдер белгісіздік категориясының бірден-бір құралы болып табылады. Әр тіл белгілік/белгісіздік категориясында болса да әртүрлі типтерге жатады.

ӘДЕБИЕТ

1. Исабеков С.Е. Виды сигнально-коммуникативных систем и межкультурная коммуникация // Материалы научно-практической конференции СА АВС «Деловое общение: Проблемы и перспективы». Алматы, 2004.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М., 1999.
3. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. М., 2004.
4. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М., 1975.